

Kas hea kunst peab meeldima? Arutlus deontilisest aksioloogiast

Marek Volt

Vastus küsimusele "kas hea kunst peab meeldima?" sõltub aksioloogilistest, psühholoogilistest, deontilistest asjaoludest. Jaatav vastus eeldab, et headusotsustused on meeldimisotsustusest loogiliselt sõltumatud (nn. sõltumatuses), ja et meeldimine allub deontilistele tehetele (nt. kohustamine). Nende kahe tingimuse täidetavuse analüüsist selgub, et sõltumatuses teesi pooldajad eeldavad ekslikult, et küsimust saab mõttekalt lahendada ilma väärtuse liiki ja meeldivuse põhjustajat määratlemata. Robustne subjektivism kummutab loogiliselt sõltumatuses teesi. Sõltumatuses tees eeldab ekslikult, et kategoorianihked on väärtushinnangut säilitavad. Meeldimine allub deontilistele operatsioonidele meeldimise dispositsionaalses, ent mitte psühholoogiseerivas tähenduses.

Vaevalt on vaja lisada, et siit järelduvalt ei peaks me nautima halbu luuletusi – kui see pole just seda sorti halb, mis valmistab nalja.
– T. S. Eliot¹

*Neil päevil kohtasin ühte inimest, keda vaevasid kahtlused: kuna üks teos talle liiga palju meeldis, paigutas ta selle kahtlaste kilda...
– Umberto Eco²*

Sissejuhatus

Pärast kunstiteose kogemist peetakse sageli loomulikuks küsida "kuidas meeldis?" Samasuguse loomulikkusega vastatakse sellele küsimusele tavaliselt "päris hea oli", või "meeldis, lahe!"³ Niisugustele vestlustele ei pöörata tavaliselt suuremat tähelepanu, ent kui meeldimine ja positiivne hinnang lahknevad, on olukord reeglina teistsugune: kui keegi ütleb "see on hea kunst, kuid mulle ei meeldi", tekitab see kuulajas tavaliselt hämingut, ja ta on enam kui veendunud, et väitja võlgneb talle seletuse.

Sellised argised seigad vihjavad, et küsimus kunsti väärtuse ja kunsti meeldimise vahekorra kohta on erutavalt ebaselge.⁴ Mõned objektivistid on püstitanud spekulatiivse hüpoteesi, et meeldimine ja väärtus hakkavad kunstikogemuse kasvades ühte sulama: mida enam kunstiga tegeled (uurid, koged jne.), seda enam hakkab sulle meeldima hea kunst.⁵

1 T. S. Eliot, Kriitika piirid. – T. S. Eliot, Valitud esseesid. Tallinn: Hortus Litterarum, 1997, lk. 302.

2 U. Eco, Järelkiri *Roosi nimele*. – Akadeemia 2004, nr. 6, lk. 1239–1240.

3 Ka küsimusele "kas oli hea (kunst)?" kostetakse järjekindla rutiinsusega "mulle meeldis".

4 Et meeldivuse ja väärtuse vahel valitseb mingi isearalik pingeline, iseloomustab ühe teatriteaduse tudengi mõttelõik: "Sorry, aga ma ei viitsi vaadata teatrit, mis end juba ette heaks peab. Hirmus igav on, kui juba enne etendust on teada, et nüüd tuleb selline asi, mis kindlasti kõigile meeldib. [...] Kõige põnevam, kui ka pärast etendust ei ole isegi kindel, kas see asi mulle nüüd meeldis või ei. Selle vältimatu eeldus on muidugi nähtu kunstiline kvaliteet...." R. Oruaas, "Tool alt ära!" – Eesti Ekspress. Areen 20. VII 2006, lk. B13.

5 M. A. Slote, The Rationality of Aesthetic Value Judgments. – The Journal of Philosophy 1971, Vol. 68, no. 22, lk. 824.

Ent kunstikriitika on sageli isegi ambitsioonikam ja eeldab, et hea kunst peab meeldima, andes sellega justkui mõista iseäralikust meeldimiskohustusest.⁶ Võiks õigustatult küsida, kas positiivse hinnangu ja meeldivuse lahknevus märgitseb halba kunstimaitset, mida saab teatud maitseteraapiaga parandada, või pigem teatud võimetust, tahtenõrkust, nn. kunstilist akraasiat? Kui mulle ei meeldi hea kunst, kas ma olen siis seesmiselt vastuoluline ja kunstilised süümeepiinad oleksid igati õigustatud?

Küsimusele "kas hea kunst peab meeldima?" ühemõtteline vastamine on tülikas, sest see kätkeb endas mitmeid aksioloogilisi, psühholoogilisi ja deontilisi⁷ muutujaid. Inimeste lahkavumused siin johtuvadki eelkõige sellest, et nad mõistavad neid muutujaid erinevalt. See on ka loomulik, sest küsimus ei kannu võimalikku tõlgendusgammat endaga ühetähenduslikult kaasas. Niisiis, vaidlusküsimuse selgitamiseks tuleks esmalt neid muutujaid lühidalt iseloomustada.

Muutujad

Võtkem esiteks aksioloogiline küsimus: mida õieti peetakse silmas fraasiga "hea kunst"?⁸ Ehkki selle sõnapaari tarvitusemudel on kirju, võime eristada kahte peamist tähendust. Nn. ebaisikulise tähenduse juures peetakse silmas suhteliselt hästi fikseeritud kunstiteoste klassi (kanoonilist väärtkunsti, üldtunnustatud meistriteoseid) või mõnd sellesse kuuluvat üksikteost. "Hea kunsti" teine, nn. isikuline tähendus seob "meeldijat" ja "hindajat" märksa intüimsemalt. Siin peetakse silmas hindaja enese (s.t. mitte anonüümse kunstimaailma) positiivset väärtusotsustust "see on hea kunst".⁹ Sellest eristusest sõltub, kas me uurime personaalset hinnangute loogikat või hindaja lojaalsust (konformismi) väärtkunsti teoste suhtes.

Samuti on fraas "hea kunst" määratlemata väärtuse (headuse) liigi mõttes. See tähelepa-

nek tugineb väärtusfilosoofilisele triviaalsusele, et objekte saab hinnata erinevatelt aluselt.¹⁰ Hea söögiõun ei pruugi olla hea siidriõun. Seega kui keegi kõneleb "hea kunstist", on mõistlik küsida, kas silmas peetakse moraalset, esteetilist, poliitilist või ka näiteks spetsiifilist kunstilist headust.¹¹ Väärtuse liigi täpsustamata jätmine oleks sama mis öelda, et eseme maksumuseks on 76, määratlemata, mis valuutas eseme selline hind on.

Ent küsimuse "kas hea kunst peab meeldima?" peamine raskus tuleneb semantilisest sõnatihnikust, millesse sõna "meeldimine" ähvardab meid eksitada. Seda kinnitab esteetikute kalduvus nihkuda "meeldimiselt", "nauding", "rahulduse", "maitseelamuse",

6 H. Hein, *Aesthetic Prescriptions*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1967, Vol. 26, lk. 209.

7 Kreeka *deon* – 'kohustuslik, nõutav, tarvilik'.

8 Ülevaateid "hea" tarvitusest kunstikontekstides vt. F. Sparshott, *The Theory of the Arts*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1982, lk. 494–502; H. Khatchadourian, *The Concept of Art*. New York: New York University Press, 1971, lk. 193–222.

9 Vt. T. Cohen, *On Consistency in one's Personal Aesthetics*. – *Aesthetics and Ethics: Essays at the Intersection*. Ed. J. Levinson. Cambridge: Cambridge University Press, 2001, lk. 106–125.

10 M. R. Kadish, A. Hofstadter, *The Evidence for and the Grounds of Esthetic Judgement*. – *Contemporary Studies in Aesthetics*. Ed. F. J. Coleman. New York: McGraw-Hill, 1968, lk. 158–176; M. Budd, *Artistic Value*. – *Aesthetics and the Philosophy of Art: The Analytic Tradition. An Anthology*. Eds. P. Lamarque, S. H. Olsen. Oxford: Blackwell, 2004, lk. 262–273; T. J. Diffey, *Evaluation and Aesthetic Appraisals*. – T. J. Diffey, *The Republic of Art and Other Essays*. New York: Lang, 1991, lk. 175–194; M. C. Beardsley, *The Aesthetic Point of View*. – *Metaphilosophy* 1970, Vol. 1, lk. 39–58.

11 Sellist arutelu vt. R. Stecker, *Two Conceptions of Artistic Value*. – *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly* 1997, Vol. 46, lk. 51–62.

”rõõmu”, ”mõnu” jms. mõistetesse.¹² See ei pruugi olla esteetikute süü, sest selline obskuursus on omane juba tavakeelelegi. Ent kus iganes ebaselguse põhjused end ka ei varja, võib nende mõistete läbipaistmatu seos ”meeldimisega” saada saatuslikuks küsimuse deontilise aspekti analüüsimisel, s.t. lähtudes sõna ”peab” võimalikest tähendustest.¹³

Ning viimaks saab küsimust vaevalt ammendavalt käsitleda lahus kunstielu ideoloogilistest tõmblustest. Leidub ju alati kunsti, ”mis on valmis vorbitud kirgliku sooviga äratada kõigis vastikust”.¹⁴ Kui teose kunstiliseks taotluseks on esile kutsuda mittemeeldimist, tuleb mängu metameeldimise fenomen. Nähes, et teos on oma kunstilise eesmärgi saavutanud, võib algne mittemeeldimine muunduda meeldimiseks.

Selline kirev muutujaterevüü annab mõis-
ta, kuivõrd sobimatu oleks oodata küsimu-
sele ”kas hea kunst peab meeldima” bivalent-
set ”jah-ei”-tüüpi vastust, ning et küsimuse
ammendav käsitlemine selles artiklis oleks
kohatult ambitsioonikas. Ent mulle tundub,
et küsimusele jaatava vastuse andmine eel-
dab vähemasti kahe tingimuse täitmist. Esi-
teks peaks olema tõsi, et headusotsustused
on meeldimisotsustusest loogiliselt sõltuma-
tud; ja teiseks, et meeldimine on deontiliste
tehete (kohustamine, nõudmine jms.) legitiim-
ne objekt. Nende tingimuste täidetavust ma
selles artiklis analüüsingi.

Loogilise sõltumatuse tees

Et mõiste ”peab” saaks oma ettekirjutavat
rolli täita, peavad headus ja meeldimine
olema teineteisest loogiliselt sõltumatud, s.t.
meeldimise ja hea kunsti vahel ei tohiks olla
paratamatut seost. Põhjus on ilmne: parata-
matute asjade ettekirjutamine on sisutühi.
Kes ikka võtaks tõsideontilise ettekirjutuse-
na ütlust ”inimene peab surema” eeldusel, et
inimese surelikkus on paratamatu tõde. Nii-

samuti oleks ka meeldimise ettekirjutamine
sisutühi, eeldusel, et headus ja meeldimine
on loogiliselt köidetud.¹⁵

Paljude esteetikute arvates ongi hindami-
ne hindaja psühholoogilistest seisunditest (sh.
meeldimine) loogiliselt sõltumatu.¹⁶ Nende
arvates ei ole küsimus selles, kas kunstiteos
meeldib, vaid kas see teos on ka hea. R. G.
Collingwood kirjutab: ”Kriitik töötab maa-
ilmas, kus enamik inimesi peab heast maa-
list või heast kirjatükist kõneldes lihtsalt sil-
mas, et see pakub neile rahuldust, ja pakub
rahuldust just eriomaselt meelelahutusena;
lihtsamad ja vulgaarsemad ei löö siin risti
ette; ma ei tea, mis on hea, ütlevad nad, aga
ma tean, mis mulle meeldib. Rafineeritudad

12 M. Kagan, *Esteetika algeid*. Tallinn: Eesti Raamat, 1970, lk. 189; M. Beck, *The Cognitive Character of Aesthetic Enjoyment*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1945, Vol. 3, lk. 55–61; H. D. Aiken, *Aesthetic Models and the Enjoyment of Art*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1953, Vol. 11, lk. 262–264; M. C. Beardsley, *The Discrimination of Aesthetic Enjoyment*. – *The British Journal of Aesthetics* 1963, Vol. 3, lk. 291–300.

13 Deontilise loogika klassikat vt. G. H. von Wright, *Filosoofia, loogika ja normid*. Koost. J. Kangilaski, tlk. B. Mölder. Tallinn: Vagabund, 2001, lk. 59–141.

14 S. Dali, *Geeniuse päevik*. Tlk. S. Keevallik. Tallinn: Kunst, 1999, lk. 143–144.

15 Sellisele tagajärjele võib viia mõiste ”meeldivus-hinnang” kasutamine eksperimentaalesteetikute poolt. Vt. T. Bachmann, *Eksperimentaalsest esteetikast*. – *Looming* 1985, nr. 8, lk. 1097.

16 J. Fisher, *Evaluation without Enjoyment*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1968, Vol. 27, lk. 135–139; N. Carroll, *Hume’s Standard of Taste*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1984, Vol. 43, lk. 181–194; T. Gracyk, *Valuing and Evaluating Popular Music*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1999, Vol. 57, lk. 205–220. Teesiga kaasneb tavaliselt uskumus, et meeldimine ei saa funktsioneerida hinnangute loogilise põhjendina: A. Isenberg, *Critical Communication*. – *The Philosophical Review* 1949, Vol. 58, lk. 330–344; H. Knight, *The Use of ‘Good’ in Aesthetic Judgement*. – *Aesthetics and Language*. Ed. W. Elton. Oxford: Blackwell, 1967, lk. 147–160.

ja kunstilisemad heidavad selle mõtte õudusega kõrvale. Vahet pole, kas sulle meeldib või mitte, vastavad nad; küsimus on selles, kas see on hea.”¹⁷

Sõltumatus teesi peamiseks lähtekohaks on metaesteetilise subjektivismi kummutamine. Miks? Sest just viimane on teooria headusotsustuste tähendusest, mis analüüsib headust meeldivuse termineis: ”*W* on hea” tähendab ”mulle meeldib *W*” – see on aga seisukoht, et väärtus ja meeldimine on loogiliselt seotud *par excellence*.¹⁸

Ent sellised subjektivistlikud käsitlused olevat vastuolus tervemõistusliku uskumusega, et halb kunst võib meeldida ning hea kunst mitte meeldida: ”...ei ole tõsi, nagu me võime kalduda arvama, et meile alati meeldib see, mida me hindame heaks, ja et meile ei meeldi see, mida me hindame halvaks. On tavaline, et ükskõiksus käib koos heaks hindamisega: ”Ma ei näe selles midagi, aga ma usun, et see on hea.” Ning samuti leiame, et mõnikord käib meeldimine käsikäes mitteheakskiitmisega.”¹⁹

USA kunstifilosoof Noël Carroll rakedab sellist argumendilooget konkreetsetele kunstiteostele.²⁰ Ta näiteks ei usu, et sajad õudusromaanid, mida ta aastate jooksul varajaste hommikutundideni lugenud on, on heade killast. Carroll on veendunud, et William Goldingi romaan ”Mereristsed” (*Rites of Passage*, 1980) on kaugelt parem kõigist Stephen Kingi teostest, ent just viimane on kirjanik, kelle teoseid ta õhinaga loeb.

Leidub koguni teatavaid kunstivoole, mida Carroll nautida ei suuda – näiteks Bournonville’i koolkonna romantiline ballett. Ent ta usub, et mõni selle koolkonna teos (nt. ”Taanist kaugel”, *Fjernt fra Danmark*, 1860) on omas žanris hea teos. Ta mõistab selle tantsuteose osade seost teose taotlusega; teose kunstilisi ja intellektuaalseid seoseid oma ajastu ühiskonnaga; etenduse vaheaegadel

võib ta balletomaanidele seda liiki balleti väärtusi selgitada, kuid ta eelistab jääda pigem koju ja lugeda Stephen Kingi. Võime lühidalt öelda, et sõltumatus tees tugineb usule, et leidub kunstiteos, mida hinnatakse heaks, kuid mis ei meeldi, ja leidub kunstiteos, mis ei ole hea, kuid mis meeldib.

Sõltumatus teesi kasuks räägib kaks asjaolu. Esimene neist on seotud hindamise kui protseduuri mõistega. Hindamisteoreetikud tavatsevad hindamist käsitleda standardi rakendamisenä hindamisobjektidele.²¹ Just seetõttu on alust uskuda, et hindaja psühholoogilised karakteristikud (tunded, meeoleolud vms.) ei puutu asjasse. N.-ö. külmalt hindamist on peetud koguni kunstikriitika normatiivseks eelduseks: ”Kriitik, kes tahab oma ametinime väärida, peaks üksnes sõltumatu, erapooletu ja kiretu analüüsijana, kunstikriitiku kombel vaid talle esitatavate tööde kunstiväärtust hindama. Et ta suudaks märgata ja kiita koguni neid raamatuid, mida ta lihtlugejana ei naudi, kuid arvustajana on kohustatud mõistma, peab tal olema tarkust oma isiklik maitse tahaplaanile tõrjuda.”²²

17 R. G. Collingwood, *The Principles of Art*. Oxford: Clarendon Press, 1965, lk. 90.

18 Subjektivismikriitikat vt. M. C. Beardsley, *Aesthetics: Problems in the Philosophy of Criticism*. Indianapolis, Cambridge: Hackett, 1981, lk. 512–523; G. Dickie, *Introduction to Aesthetics: An Analytic Approach*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997, lk. 128–131. Lähtepunktiks on reeglina: A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic*. New York: Dover, 2001, lk. 104–119.

19 H. Knight, *The Use of ‘Good’ in Aesthetic Judgement*, lk. 154. Vt. ka N. Carroll, *Enjoyment, Indifference, and Aesthetic Experience: Comments for Robert Stecker*. – *British Journal of Aesthetics* 2001, Vol. 41, lk. 81–83.

20 N. Carroll, *Hume’s Standard of Taste*, lk. 187–189.

21 H. Osborne, *Definition and Evaluation in Aesthetics*. – *The Philosophical Quarterly* 1973, Vol. 23, lk. 15–27.

22 G. de Maupassant, *Romaan*. – G. de Maupassant, *Pierre ja Jean*. Tlk. I. Aavisto. Tallinn: Perioodika, 1992, lk. 145.

Samuti arvestab sõltumatuse tees kimbatusega, mis saadab neid, kes püüavad mingit sorti hüve defineerida psühholoogiliselt – naudingu, iha, meeldivuse vms. kaudu. Sellised definitsioonid põrkuvad alatasa tõdemusega, et meie psühholoogilised reaktsioonid on suhteliselt ebakorrapärased – ikka ja jälle ihaldame või naudime seda, mis ei ole hea, või siis ei ihalda ega naudi seda, mis on hea.²³ Sõltumatuse teesi pooldaja reeglina usubki, et teose väärtus on midagi püsivat, seevastu kui meeldimine on midagi efemeerset ega käi konkreetsete teostega jäädavalt kaasas. Suutmata enam teatud teoseid nautida, ei loobu me uskumast, et tegemist on hea kunstiga – hinnang, mis on läbi aastate jäänud samaks.²⁴

Robustne subjektivism

Ent mõnede asjaolude valgel paistavad teatud sõltumatuse teesi kummutamisest ennetähtaegsed.

Esimese ja mitte kõige tugevama kaalutusena märkigem, et sõltumatuse teesiga käib sageli käsikäes teatud elitaarsus – meeldivuse ja väärtuse samastamist tarvitsetakse pidada labase maitse tunnuseks. Ent kuigi protest meeldimise ja väärtuse samastamise vastu ("Pole vahet, kas sulle meeldib või mitte, vastavad nad; küsimus on selles, kas see on hea") on Collingwoodi väitel põhimõtteliselt õige, osutub see praktikas tühjaks sõnakõlksuks. Vastupidiselt deklaratsioonidele teoorias kaldub rafineeritumate kihtide esindajatele alati meeldima just see, mida nad eelnevalt heaks peavad – meeldivuse ja hinnangu faktilisest lahknevusest pole mingit märki ning tõika, et *neile* meeldib, tavatsetakse käsitada kunstiteose kõrge väärtuse peamise indikaatorina.²⁵

Teisalt komistab sõltumatuse tees väärtuse liigi määramatuse probleemile. Et hinnata saab erinevatelt alustelt, on fraasid "hea

kunst" ja "see on hea kunstiteos" määratlemata. Kunstiteosed saavad olla head (või halvad) rohkem kui ühest aspektist. Esteetiliselt hea kunst ei pruugi olla poliitiliselt hea kunst (poliitiliselt korrektne); ajalooliselt hea romaan (nt. ajastut faktitruult kirjeldav ja teoreetiliselt mõtestav) ei pruugi küündida kõrgete esteetiliste ideaalideni (orgaaniline terviklikkus jms.).

Headuse liigi eristamine on tähtis seetõttu, et erinevat tüüpi headusväidetele ei pruugi olla identsed meeldimistingimused. Moralistlik kunstikriitik võib täiesti mõistuspäraselt uskuda, et esteetiliselt hea kunsti meeldimine (mittemeeldimine) on igäühe oma asi, ent moraalselt hea kunsti puhul on sedasorti vabadus lubamatu – moraalselt hea kunst peab meeldima (moraalselt halb kunst ei tohiks meeldida). Seega, sõltumatuse teesi pooldajad eeldavad põhjendamata, et meeldivuse ja hinnangu lahknevusest saab tõendada ilma headuse liiki määratlemata. Isegi kui selline eeldus osutub lõppkokkuvõttes paikapidavaks, ei saa seda võtta aprioorse tõena.

Sõltumatuse teesi kolmas puudus johtub tähelepanematusest standardi mõiste suhtes. Standardeid ei avastata, vaid konstrueeritakse, luuakse.²⁶ Standardid võivad olla kasutuskõlbmatud, hämarad, iganenud vms., aga see ei tee neid veel vähem standardiks. Ent kui standardid on "loodud", siis on võimalik

23 N. Wolterstorff, Beardsley's Approach. – The Journal of Aesthetics and Art Criticism 2005, Vol. 63, lk. 193; M. C. Beardsley, The Aesthetic Point of View, lk. 49–51.

24 T. Gracyk, Valuing and Evaluating Popular Music, lk. 205–220.

25 R. G. Collingwood, The Principles of Art, lk. 90.

26 J. R. Reid, Definitions, Criteria, Standards, and Norms. – The Philosophical Review 1944, Vol. 53, lk. 246–259; J. L. Mackie, Aesthetic Judgements: A Logical Study. – Persons and Values. Selected Papers, Vol II. Eds. J. Mackie, P. Mackie. Oxford: Clarendon Press, 1985, lk. 60–76.

luua ka meeldimisele tuginevaid standardeid. Kujutlegem näiteks üht subjektivisti pooldamas doktriini, et kunstiteose väärtus seisneb tema instrumentaalses võimes esile kutsuda meeldimist.

Võidaks ju vastupuiklevalt pärida, et on's sellise subjektivismi eksisteerimine ülepea võimalik. Aga et minu osutus robustse subjektivisti võimalikkusele on iseloomult loogiline, ei ole sellise vaate empiiriline eksisteerimine tegelikkuses oluline. Kui meeldivus on headuse standardiks, siis on *ex definitio* võimatu leida head, kuid mittemeeldivat kunstiteost. Niisiis, isegi kui hindamise ja meeldimise sõltumatuse tees on üldiselt paikapidav, tuleks seda täiendada erandiklausliga, mis välistaks meeldivuse hindamisstandardiks olemise. Küsimust "kas hea kunst peab meeldima?" ei saa robustse subjektivismi tingimustes mõttekalt püstitada.

Ent kas eelneva mõttekäiguga ei lange ma tagasi tavalisse metaesteetilisse subjektivismi, s.t. vaatesse, mille paikapidamatust sõltumatuse teesi pooldajad eitasid? Ei. On üpris lihtne näidata, milles seisneb robustse subjektivismi erinevus metaesteetilisest subjektivismist. Metaesteetiline subjektivism on ambitsioonikas teooria headusväidete tähendusest kunstikriitilistest kontekstides – vaade, mis taandab headusväited meeldimisväidetele. Ent robustne subjektivism ei ole metaesteetiline teooria headusväidete tähendusest, vaid normatiivne vaade kunsti väärtusest. Sellist subjektivisti ei huvita see, kuidas kunstikriitikud tegelikult kasutavad fraasi "W on hea kunst", tema lihtsalt hindab kunsti teadlikult valitud standardi järgi (s.t. meeldimise alusel).

Kategoorianihked

Sõltumatuse teesi argumendis pälvib tähelepanu asjaolu, et hindamise ja meeldivuse sõltumatust tõestades võetakse headusnäide

("hea, ent ei meeldi") ühest kunsti allkategorias, kuid mitte-headuse näide ("halb, ent meeldib") teist tüüpi kategorias, ilma et sellist kategorianihet pikemalt seletataks. Meenutame, et halbuse ja meeldimise näite puhul osutas Carroll Kingi õudusromaanile, ent headuse ja mittemeeldimise puhul William Goldingi teosele! Sõltumatuse teesi kriitik võiks igati õigustatult väita, et kui Carroll oleks valinud näiteid ühest ja samast kunsti allkategorias, oleks ta sunnitud tõdema (positiivse) hinnangu korreleerumist meeldimisega. See aga ei oleks mitte headuse ja meeldimise sõltumatuse, vaid sõltumise juhtum. Niisiis, sõltumatuse teesi kriitik võiks õigustatult nõuda, et headuse ja meeldimise tõelise lahknemise tõendamine nõuab kitsamat kategooriatruudust.

Kas sõltumatuse teesi pooldaja suudaks näidata meeldimise ja headuse kategooriasisest lahknevust? Carroll näib eitavat, et kategooriasisene analüüs viiks meeldivuse hinnangutega korrelatsiooni. Miks? Sel lihtsal põhjusel, et kogu kõne all olev kategooria (nt. žanr) ei pruugi talle meeldida.

Ent mis saab kategoorias, mis tervikuna meeldib? Kas meeldiva kategooria (žanri) puhul naudiks ta neid teoseid rohkem, mida ta paremaks peaks – et teosed, mis on tema arvates paremad, korreleeruvad nende teostega, mis talle meeldivad?²⁷ Carroll ei ole selles veendunud. Meeldivus võib olla tingitud teatud aspektist – samavõrd, kui kellegi on nõrkus teatud tunnustega romaani vastu, võib olla ka täielik vastumeelsus mõne tunnuse suhtes; paljudel meist on oma n.-ö. meeldivustühistajad.²⁸ Carrolli arvates ei ole vastuoluline mõelda, et talle meeldi-

²⁷ N. Carroll, *Hume's Standard of Taste*, lk. 193.

Siin libiseb Carroll meeldimiselt üle nautimisele!

²⁸ Briti esteetiku Derek Matraversi meeldivustühistajaks on akordionimuusika. Minul hammond orel, eriti *acid-jazz*'i kontekstis.

vad õudusromaanid üldse (kategoriana), ning seejuures üks konkreetne õudusromaan rohkem kui mõni teine õudusromaan, kuigi õudusromaan väärtuskaalal oleks järjekord vastupidine! Ent paljaks loogiliseks võimaluseks see jääbki, sest Carroll ei varusta meid ühegi konkreetse näitega.

John Passmore'i arvates ei "ole põhjust, miks ei peaks jätkama teoste armastamist, mida me ometi kirjeldame kui "halba kirjandust"; tõik, et need ei ole "hea kirjandus", ei takista neid olemast "head põnevikud", "head kummituslood", "head absurdikad". Kuigi Passmore jätab lahtiseks, kas trillerid, kummituslood, absurdikad on kunstilised žanrid, iseloomustab see mõte suurepäraselt esteetikas juurdunud uskumust: hinnangud sõltuvad kategooriast ja standardist²⁹ ning kategooriavahetus ei pruugi hinnangut säilitada. Väitest, et antud teos on hea luule (maal, sümfoonia jne.), järeldub loogiliselt, et antud teos on hea kunst, aga mitte vastupidi: väide, et teos on hea kunst, ei too kaasa, et see on hea luuletus.³⁰

Just eeltoodud uskumusele toetudes on võimalik väita, et õudusromaanid, mida Carroll esitab "halva kunsti" näitena, võivad ometi olla "head" õudusromaanid. Ent nüüd satub Carrolli argument mõneti piinlikku olukorda: ta peaks tõdema, et talle meeldib Kingi "hea" õudusromaan, mis on ilus näide sellest, kuidas headus ja meeldimine käivad käsi käes. Sellest olukorrast aitaks Carrollil välja pääseda ainult meeleeheitlik katse eitada Kingi õudusromaanid headust õudusromaanina.

Fisheri argument

Näitamaks, et meeldimine ja esteetiline hindamine ei ole identsed (et nauding ei saa olla hindamise formaalne ega materiaalne tingimus), seab John Fisher üles nutika mõtteeksperimendi.³¹ Kujutlegem kolme isikut, kellel tuleb hinnata vastavalt torupillimuusikat,

religioosset maali ja luulet. Oletame, et neid hindajaid iseloomustab tõsiasi, et mitte ühelegi neist antud liiki kunst ei meeldi; kuid oletagem ühtlasi, et torupillimuusika hindajale meeldib üldiselt muusika, nii nagu ka religioosse maali hindajale meeldib maal üldiselt, ent oletame, et luule hindajale luule üldiselt ei meeldi. Fisher küsib, kas igaüks neist on võimeline hindama vastavas kategooriasse kuuluvat mittemeeldivat teost. Fisher selgitab eitavat vastust järgnevalt: torupillimuusika ja religioosse maali hindajad saavad teoseid hinnata, ilma et hindamisobjekt peaks neile meeldima, sest nende hindamisvõimet toetab üldine meeldimisvõime maalikunsti ja muusika kui terviku suhtes. Kuid luuleteose hindajal säärast võimet ei ole. Fisher arvates ei ole luule hindaja luuleteose hindamiseks võimeline, sest tal puudub meeldimine nii konkreetse luuleteose (teoste tüübi) kui ka luule kui terviku suhtes.

Ometi, Fisheri analüüs üheltpoolt justkui eitab sõltumatuse teesi, teisalt aga pigem toetab seda. Ta peamine eesmärk – näidata, et kunstiteos ei pea iseenesest olema meeldivate killast –, toetab traditsioonilist sõltumatuse teesi. Ent uskumus, et mittemeeldimist võib lubada vaid tingimusel, et meeldib liik/tüüp üldiselt näitab, et meeldimisest üht-teist siiski sõltub: kunsti(tüübi)vaenulik inimene ei saa teatud kunsti hinnata. Siit oluline järeldus: vastus küsimusele "kas hea kunst peab meeldima?" näib sõltuvat mitte ainult hinnangukategooriast, vaid ka meeldimise objektist (kunstikategooria – liik, žanr –, üksikteos või selle üksikteose tahk).

29 J. Passmore, *The Dreariness of Aesthetics*. – *Mind* 1951, Vol. 51, lk. 328; K. L. Walton, *Categories of Art*. – *The Philosophical Review* 1970, Vol. 79, lk. 334–367.

30 H. Khatchadourian, *The Concept of Art*, lk. 209.

31 J. Fisher, *Evaluation without Enjoyment*, lk. 135–139.

Teiseks võiks seada kahtluse alla Fisheri argumentide relevanttuse mind huvitava küsimuse suhtes. Võidakse vastu väita, et Fisheri arutus käis kunsti hindamise kohta tervikuna, kuid minu küsimus oli suunatud ainult heale kunstile. Seda etteheidet võiks päreerida mõttega, et paistab olevat intuiitiivselt selge, et kui meeldimine ei ole tarvilik hindamise jaoks, siis ei ole ta tarvilik ka kunsti hindamiseks heana.

Fisheri argumenti nõrkus seisneb meeldimis-väidete ja naudingu-väidete segamises. Isegi kui kunstiliigist sõltuv nautimisvõime on pädeva hindamise eeltingimus, ei järeldu sellest, et head kunstiteosed peavad meeldima. Ei ole paratamatult tõi, et isik, kes väidab, et teatud kunstiteos pakub naudingut, annab sellega ühtlasi mõista, et antud teos talle meeldib. Või teistpidi: kui teile meeldib teatud kunstiteos, kas sõandaksite siis samal ajal väita, et see kunstiteos pakub teile naudingut? Kuigi need seosed võivad olla statistiliselt sagedad, julgeksin seose paratamatuses siiski kahelda.

Kunstiteose väärtuse ja kunstiteose naudingupotentsiaali vahekorra üle arutlevad esteetikud reeglina eeldavad, et nauding peab vastama teatud normatiivsetele tingimustele – esteetiliselt naudingul peavad olema ”õiged” põhjused.³² Benedetto Croce aitab probleemi lähemalt selgitada: ”Kui aga keegi vastu väidab, et on olemas esteetiliselt täiuslike väljendusi, mis ei paku naudingut, ning teisi, vahest isegi äpardunuid, millest ammutame elavaimat lõbu, siis tuleb tal soovitada hoolikalt tähele panna, mis esteetilise fakti poolt pakutus on tõepoolest esteetiline nauding. Seda võimendavad või pigem komplitseerivad aeg-ajalt välistest asjaoludest tulenevad naudingud, mis on esteetilise faktiga ühendatud täiesti juhuslikult.”³³

Niisiis on imekspandav, et sõltumatuse teesi pooldajad püüavad läbi ajada ilma meel-

dimispõhjuste analüüsita. Kuigi Fisher eristas hindajakeskseid ja teosekeskseid ”meeldimistühistajaid”, jättis ta kahjuks seletamata, milles seisneb selle eristuse tähtsus tema argumentidele. Niisiis, küsimus ei ole lihtsalt meeldivuses, vaid selles, kas meeldivus on kunstiliselt relevantne. Kahtlen, kas kunstiliselt irrelevantsetest asjaoludest tingitud meeldivus on headuse ja mittemeeldivuse lahkemise näitamiseks piisav.

Hinnangu deontika

Nagu sissejuhatuses mainitud, kaldub kunstkriitika ambitsioonikalt eeldama, et hea kunst peab meeldima, andes sellega mõista iseäralikust meeldimiskohustusest. Hoolimata raskusest ”hea kunsti” määramisel tuleks küsida, kas meeldimisnõuete esitamine hea kunsti suhtes on põhimõtteliselt võimalik.

Hume’ist ja Kantist saati on esteetikud inukalt analüüsinud hinnangute ja meeldivusotsustuse omavahelist vahekorda. On näiteks väidetud, et nende erinevus seisneb selles, et hinnanguotsustused on reeglina direktiivsed (nende roll seisneb inimeste suunamises), sellal kui meeldivusotsustused on direktiivselt neutraalsed.³⁴ Ent isegi kui see on nii, ei ole ükski esteetik suutnud tõestada, et headusotsustused kirjutavad ette just nimelt meeldivust.

Leidub kaalukas asjaolu näitamaks, et selline meeldivusnõude esitamine ei ole mõttekas. Nimelt ei ole sellist nõuet võimalik põhi-

32 Vt. J. Levinson, *Pleasure and the Value of Works of Art*. – J. Levinson, *The Pleasures of Aesthetics: Philosophical Essays*. Ithaca, London: Cornell University Press, 1996, lk. 11–24; M. C. Beardsley, *The Aesthetic Point of View*, lk. 39–58.

33 B. Croce, *Esteetika kui väljendusteadus ja üldlingvistika. Teooria ja ajalugu*. Tlk. J. Sild. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk. 116. Minu rõhutus – *M. V.*

34 B. Harrison, *Some Uses of ‘Good’ in Criticism*. – *Contemporary Studies in Aesthetics*, lk. 144–145. Vrd. G. Sircello, *Subjectivity and Justification in Aesthetic Judgments*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1968, Vol. 27, lk. 3–12.

mõtteliselt täita, sest "peab" saab ettekirjutavate rolli täita ainult siis, kui meeldimine on ettekirjutatavate nähtuste hulgas. Nagu Georg Henrik von Wright kirjutab: "Esmalt tuleb jõuda otsusele ühe eelneva küsimuse suhtes. Mis on need "asjad", mida kuulutatakse kohustuslikuks, lubatuks, keelatuks jne? Me nimetame neid "asju" tegudeks."³⁵ Kive ei saa ette kirjutada, kuid põllupidaja saab sulasele ette kirjutada kivide korjamist. Rohtu (medikamenti) ei saa ette kirjutada, ent rohu võtmist (medikamenti manustamist) saab.

Preskriptsioon on definitsiooni järgi kirjalik või suuline väljend, mis on kõneleja poolt kavatsatud määrama tahtlikku tegevust (*voluntary action*).³⁶ Ent meeldimine ei paista olevat selles mõttes tahtlik – meeldimine ei ole sedasorti asi, mida ma lähen ja hakkam teema; meeldimine ei ole midagi sellist, mida ma teen, meeldimine pigem juhtub minuga. Seega, kui ettekirjutusi kasutatakse tahtliku tegevuse suunamiseks, siis ei ole võimalik mõistlikult ette kirjutada kunstiteoste meeldimist. Osutagem, et siinkohal ei ole üldsegi oluline, kas "hea kunsti" juures peetakse silmas kanoonilist väärtkunsti või kellegi konkreetseid hinnanguid.

Täpsustan, et ma ei soovi eitada, et kunstiteoste suhtes saab teha rikkalikult ettekirjutusi. Kunstielu on mitmel viisil normeeritud: kuidas esitada, kuidas vaadata, kuidas valida ja loomulikult kuidas teha kunstiteoseid. Kunstnik võib teha pingutusi selleks, et meeldida publikule. Sellistel juhtumitel saame ka hõlpsalt tuvastada, kas neid ettekirjutusi on täidetud. Ent ebamõistlik on ette kirjutada seda, mida ei ole võimalik põhimõtteliselt õpetada, ega ka kindlaks teha, kas õpetamisest on tolku olnud.³⁷ Seega küsimusele "kas hea kunst peab meeldima?" ei saa vastata jaatavalt sel ilmsel põhjusel, et meeldivus lihtsalt ei kuulu ettekirjutatavate entiteetide hulka. Gilbert Ryle võiks ütelda:

meeldimise ettekirjutamine on kategooriaviga.

Kuid kas eeltoodu ei ole vastuolus tuttavate argipäevaste olukordadega, kus isik A toob isikule B näidata kunstiteost, üteldes, et "W on hea kunst, ja see peaks talle (B-le) meeldima"? Ent ärgem kiirustagem järeldustega. Niisuguseid argiolukordi lähemalt analüüsides selgub, et nendes on peab-väite ettekirjutav eesmärk ainult näiline. Peab-väited ei funktsioneerid nendes mitte ettekirjutuste ja nõudmistena, vaid pigem lootuste, ootuste ja ennustustena³⁸ – *à la* "kui sulle ka see (hea) teos ei meeldi, no siis ma ei tea, mis sulle üldse meeldib!"

Kui meeldivus ei kuulu ettekirjutatavate nähtuste (s.t. tegevuste) klassi, pole põhjust süüdistada inimesi, kellele ei meeldi hea kunst, kunstilises tahtenõrkuses (akraasias). Põhjenduseks tutvugem lähemalt akraasia määratlusega: midagi tehes tegutseb toimija akraatiliselt parajasti siis, kui toimija teeb antud teo tahtlikult; kuid toimija usub, et on olemas alternatiivne ning tema võimuses olev tegu ja toimija arvates tuleks – kõiki asjaolusid arvestades – teha just see alternatiivne tegu.³⁹ Seega on akraatik vastakuti alternatiivsete tegudega. Ent kui meeldimine ei ole tegevus, on eksitav nimetada hinnangu ja meeldimise lahknemist akraasiaks – see oleks akraasia mõiste õigustamatu venitamine.

Meeldimise liigid

Mõned esteetikud on kritiseerinud uskumust, et meeldimine (või mittemeeldimine) on lõplik, edasikaebamisõigusteta, normatiivsete-

³⁵ G. H. von Wright, *Filosoofia, loogika ja normid*, lk. 60.

³⁶ H. Hein, *Aesthetic Prescriptions*, lk. 210.

³⁷ A. Silvers, *Aesthetic "Akraasia": On Disliking Good Art*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 1972, Vol. 31, lk. 229.

³⁸ Näiteid vt. H. Hein, *Aesthetic Prescriptions*.

³⁹ D. Davidson, *Kuidas on tahtenõrkus võimalik?* – *Akadeemia* 2005, nr. 1, lk. 38–65.

le kaalutlustele allumatu nähtus; justkui ei oleks mõtet kõnelda sellest, mis meile peaks meeldima, ega saa ja tohi isegi oma kunstimaitse üle kriitiliselt mõtiskleda.⁴⁰

Patricia Herzog peab küsitavaks paljude esteetikute uskumust, et hinnang ja eelistus (*preference*) on teineteisest loogiliselt eraldiseisvad. Sellist vaadet pooldab näiteks Stuart Hampshire: "Mõni võib vaatajana eelistada üht teost teisele, ent nende vahel otsustamises ei ole mingisugust *paratamatust*; kui teoseid käsitletakse vaba loominguna, nautimiseks või eiramiseks sellena, mis nad on, siis on igasugune hindamine nende üle otsustamisel ebaolemuslik; kui teosed ei ole vastuseks tavalisele probleemile, ei võistle nad, v.a. oma väärtuses. Hinnang on selles mõttes mittekohustav ja mittesoovituslik."⁴¹ Bernard Williamsi väitel, isegi kui *W* on hea omas liigis, ei sunni ega kohusta see *W*-i meeldimisele, *W*-i soovimisele ega *W*-i valimisele.⁴²

Herzogi käsitus sarnaneb eespool käsitletud kategoorianihke problemaatikaga. On tavaks tuua lihtsakoeline näide, et isik eelistab (Johann) Straussi Beethovenile, näitamaks, et kunstilise (esteetilise) väärtuse mõttes eelistab ta paremale muusikale halvemat muusikat. Kuid see näide ei toeta väidet, et hindamine ja eelistus seisavad loogiliselt eraldi. Herzogi mõte on selles, et antud juhtumil ei ole tegemist halva kunsti eelistamisega heale (paremale) kunstile. Strauss kuulub hoopis teistsugusesse kategooriasse, mistõttu tuleks tema hindamisel rakendada teistsugust standardit. Mitte miski ei saa sundida eelistama Beethovenit Straussile, küll aga saab sundida eelistama Beethovenit Hummelile, sest just viimased kuuluvad ühte ja samasse kategooriasse (stiili). Herzog usub niisiis, et esteetiline hinnang implitseerib eelistust ühe kategooria raames, kuid mitte väljaspool kategooriat. Isikut, kes peab Beetho-

venit Hummelist paremaks, kuid kes lakka-matult eelistab Hummelit Beethovenile, tuleks tema arvates pidada irratsionaalseks.

Kui me kõneleme kunstiteoste "valimisest" ja "eelistamisest", siis kaldun ma Herzogiga nõustuma⁴³, ent kui asi puutub kunstiteoste meeldivusse, olen pigem eriarvamusel. Herzogi argumendi puudulikkus seisneb selles, et ta käsitleb "meeldimist" ühes reas selliste mõistetega nagu "tahtmine" ja "valimine" – eksi-

40 P. Herzog, *Akrasia and Aesthetic Judgment*. – *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 2000, Vol. 58, lk. 37–49; M. C. Beardsley, *Tastes Can be Disputed*. – *Classic Philosophical Questions*. Ed. J. A. Gould. Columbus, Ohio: Merrill, 1975, lk. 581–588. See etteheide meenutab vooruseetikute etteheidet deontoloogilistele eetikutele, nt. Kantile. Louis Pojman kirjutab: "Kant märkis, et armastus (kire või tunde mõttes) ei saa olla moraalne kohustus, sest seda ei saa käskida, kuna meil puudub vahetu kontroll oma tunnete üle. Moraaliseadus võib nõuda, et annaksin osa oma sissetulekust vaeste toitmiseks, kuid vaesed ei pea mulle meeldima; ma annetan raha sellepärast, et selline tegu on õige.

Vooruseetik eitab niisugust mõtlemist. Ehkki meil pole oma emotsioonide üle otsesest kontrolli, on meil nende üle siiski kaudne kontroll. Me ei saa oma kalduvusi kinni ja lahti keerata nagu veekraani, kuid saame astuda samme õigete kalduvuste ja hoiakute juurutamiseks. Kui me mõistame teatud emotsioonide kohasust teatud olukordades, võime kasutada meditatsiooni, kaasatundvat kujutlemist ning teraapiat (ja kui ollakse usklik, siis ka palvetamist), et neid hoiakuid õigesti omandada. Me oleme oma iseloomu eest vastutavad. Me peame mitte ainult *olema* head, vaid ka *armastama* head." (L. P. Pojman, *Eetika. Õiget ja väära avastamas*. Tlk. T. Hallap. Tallinn: Tartu Ülikooli eetikakeskus, 2005, lk. 275.)

41 S. Hampshire, *Logic and Appreciation*. – *Aesthetics and Language*, lk. 164.

42 B. Williams, *Ethics and the Limits of Philosophy*. London: Fontana, 1985, lk. 125.

43 Väärtuse ja eelistuse klaarimine viib pikemasse arutlustesse, mis väljuksid siinse artikli raamidest. Vt. *Pleasure, Preference and Value: Studies in Philosophical Aesthetics*. Ed. E. Schaper. Cambridge: Cambridge University Press, 1983, lk. 39–56; T. Macklem, *Choice and Value*. – *Legal Theory* 2001, Vol. 7, lk. 1–34.

mus, mis pärineb ta peamiselt oponendilt, Williamsilt. Sellist sidumist tuleks põhjendada, sest nagu eelmises osas nägime, on "meeldimine" deontiliselt resistentne.

Tõden, et samavõrd kui enamus esteetikuid käsitleb meeldimist psühholoogiliselt, kalduvad mõned esteetikud (Herzog) teise äärmusesse, käsitledes meeldivust sarnaselt eelistamisele. Kuigi mõlemal lähenemisel on pidepunkt "meeldib" tavakasutusega, ei ole kumbki ammendav. Wittgensteiniaanlikult võiks öelda, et mõlemad absolutiseerivad "meeldib" ("meeldima") ühte keelekasutusviisi, jättes sõna teised tarvitusvarjundid arvestamata. Viimaste märkamiseks tuleks pigem pöörduda lingvistika kui psühholoogia poole. Lingvistid ongi toetanud eristust kahte liiki "meeldimise" vahel. Ühelt poolt osutab "mulle meeldib *x*" praegu asetleidvale vaimuseisundile. Teisalt tähistatakse sellega dispositsiooni, s.t. kalduvust valida ja eelistada *x*-i.⁴⁴ Rakendades seda eristust kunstiteostele ja väites "mulle meeldib teos *W*", saab silmas pidada, ent paratamatult ei pea seda tegema, et ma eelistan sageli selle kunstniku loomingut kogeda. Kuid isegi kui mulle meeldib see teos *ühes* mõttes, ei pruugi ta meeldida *teises* mõttes. Tõsiasi, et ma sageli valin vaatamiseks selle kunstiteose, ei tähenda, et iga üksiku vaatamisega kaasneks meeldimine.

Kahte liiki meeldimise eristamine on meie küsimuse juures keskse tähtsusega. Erinevalt psühholoogilisest meeldimisest kuulub dispositsionaalne meeldimine deontiliste objektide hulka. Sedasorti meeldimise ettekirjutamine on loogiliselt võimalik. Ent on hoopis iseküsimus, mis põhjendustega saab seda teha ja kas seejuures saab olla spetsiifiliselt kunstilisi või esteetilisi põhjendusi.

Kokkuvõte

Vastus küsimusele "kas hea kunst peab meeldima?" sõltub aksioloogilistest, psühholoogilistest ja deontilistest asjaoludest. Ent jaatav vastus eeldab, et (a) headusotsustused on meeldimisotsustustest loogiliselt sõltumatud (nn. sõltumatuse tees), ja et (b) meeldimine allub deontilistele tehetele (nt. kohustamine). Nende tingimuste täidetavuse analüüsist selgus, et sõltumatuse teesi pooldajad eeldavad ekslikult, et küsimust saab mõttekalt lahendada ilma väärtuse liiki määratlemata – erinevat liiki headusväidetest võivad ju olla erinevad meeldimistingimused. Teiseks, robustne subjektivism välis- tab sootuks positiivse hinnangu ja meeldimise lahknemise. Kolmandaks, sõltumatuse tees eeldab ekslikult, et kategoorianihked on väärtushinnangut säilitavad. Neljandaks, küsimus ei ole lihtsalt meeldivuses, vaid meeldivuse põhjustaja kunstilises relevantuses. Ning viimaks, meeldimise allumatus deontilistele operatsioonidele eeldab meeldimise kitsast, nn. psühhologiseerivat käsitlust. Mittepsühhologiseeriva käsitluse raames on meeldimise ettekirjutamine võimalik.⁴⁵

44 Vt. P. J. Duffley, Verbs of Liking with Infinitive and the Gerund. – English Studies 2004, Vol. 85 (4), lk. 358–380. Alati ei ole kerge tuvastada, kumma meeldimistüübiga on tegemist.

45 Antud kirjutis võrsus kahest ettekandest, millest esimese pidasin 4. augustil 2005 Eesti Kunstiakadeemia kunstilaagris Muhus Tamse külas ja teise Tartu Ülikooli Avatud Ülikooli filosoofia talvekoolis 5. veebruaril 2006, Rõuges Võrumaal. Tänan Ly Lestbergi ja Riin Sirkelit, kes olid vastavate ürituste eestvedajad, ja kõiki kuulajaid-küsjaid. Samuti tänan retsensente, kes kriitikaga igati abiks oli.